

**Szigetvár zsidó közössége a dualizmus korában
1867-1914.**

Jelige: kipa

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
A zsidóság történelmi-gazdasági háttere és demográfiája.....	4
A zsidóság városon belüli elhelyezkedése az 1860-as évektől 1914-ig	5
Zsidó iparosok Szigetváron az 1860-as évektől 1914-ig.....	8
Zsidó kereskedők Szigetváron az 1860-as évektől 1914-ig	12
Zsidó tulajdonú egyéni és társas cégek, zsidó alapítású gyárak, üzemek Szigetváron	16
<i>Zsidó alapítású egyéni cégek</i>	<i>17</i>
<i>Zsidó alapítású társas cégek</i>	<i>19</i>
<i>Szigetvári Cipőgyár</i>	<i>20</i>
<i>Fischmann Adolf gőzmalma</i>	<i>21</i>
A szigetvári zsidó értelmiség	22
<i>A szigetvári rabbik</i>	<i>22</i>
<i>Orvosok és tanítók.....</i>	<i>26</i>
Szigetvári zsidó egyesületek a kiegyezéstől az első világháborúig	28
Összegzés	30
Felhasznált irodalom.....	32
Felhasznált források.....	34
Térképek	34
Levéltári források	34
<i>Iparosok és kereskedők összeírásai</i>	<i>34</i>
<i>Cégbírószági iratok</i>	<i>34</i>
<i>Föld és telekkönyvi iratok (V. 303. 9. sorozat 6-10. doboz).....</i>	<i>34</i>
Sajtóforrások.....	34
Egyéb források.....	35

Bevezetés

Dolgozatom egy 2018 óta tartó kutatás legújabb eredményeit tartalmazza; célja a szigetvári zsidó közösség történetének feltárása, megismertetése, ezáltal emlékezetének fenntartása. Jelen írásmű fő vezérfonala a szigetvári zsidóság társadalmi tagozódása; többek között azon kérdésekre keresem a választ, hogy az egyes ágazatokban és foglalkozásokban mekkora arányban képviseltették magukat; melyik szakmákban volt elenyésző a jelenlétük, és melyekben voltak egyeduralkodók; hogyan változott arányuk a dualizmus évtizedei során, vagy milyen szerepük volt Szigetvár kereskedelmi életében és iparának megteremtésében? Ennek keretében a zsidóság városon belüli elhelyezkedését, lakóhelyük változásait, illetve a kulturális-társadalmi életben való részvételüket is vizsgáltam.

Napjainkban egyre fontosabbá válnak a zsidó helytörténeti kutatások, mivel a magyarországi zsidó történetírásban számos hiányosság található. Azon területeiről a hazai zsidóság történetének, amelyeket nem látunk át, a helytörténeti kutatásokon keresztül részben átfogó képet alkothatunk¹. Azonban a forrásanyag feltáratlanságából és a szekunder források kis számából fakadóan nem feltétlenül lehet a közösség teljes történetét egy munkában bemutatni, így ezen dolgozatban a szigetvári zsidóság történetének egy szeletét, és annak is csak az 1867 és 1914 közötti szakaszát vizsgálom. Célom, hogy a szigetvári zsidóság történetének egy eddig feltáratlan, lassan feledésbe merülő részét ismét felszínre hozzam, így amellet, hogy maradandó emléket állítok nekik, talán arra is esély mutatkozik majd, hogy emlékük ne vesszen el az utókor számára.

¹ Részlet Konrád Miklós plenáris előadásából az Új eredmények a magyarországi zsidóság kutatásában c. konferencián. Budapest, 2021. szeptember 30.

A zsidóság történelmi-gazdasági háttere és demográfiája

*„A XVIII-XIX. századi Magyarországon a vallási és nemzeti hovatartozás meghatározó eleme volt egy-egy személy, közösség életének, a társadalomban elfoglalt helyzetének. A zsidóság is beletartozott ebbe az erősen tagolt társadalomba, sokkal több hátrányát, mint előnyét tapasztalva. Az elzárkózásból eredő belső világuk és a külső nyomás hatása, mely a környező társadalomtól eredt, egy sok tekintetben különleges társadalmi arculatot hozott létre. Ez a különleges társadalomkép a polgári átalakulás kezdetével egyre fontosabbá vált, a jogi kötıtségek felszabadulásával pedig hátrányaik hirtelen előnnyé változtak. Így lehettek vezetői a zsidó nagykereskedők a XIX. században elkezdődött magyarországi gazdasági fejlődésnek, polgárosodásnak.”*² Azonban minden közösség életét alapvetően határozzák meg a rájuk vonatkozó törvények. Kiváltképpen érvényes ez a zsidóságra, akik vallásuk és sajátos társadalmi hovatartozásuk miatt jóval több és hosszabb ideig tartó diszkrimináció elszenvedői voltak.³ A zsidók letelepedésének korlátozása 1840 után szűnt meg⁴, a türelmi adót is csak 1846-ban törölték el végleg. II. József nagy jelentőségű, de annál rövidebb életű, ún. zsidó rendelete lehetőséget adott ugyan a zsidók számára föld bérlésére és iparüzésre, de ezen tevékenységeik végleges, törvény általi szabályozására szintén 1840-ig kellett várni.⁵

Szigetváron a 18. század elejétől kezdve jelen vannak zsidók, közösségük megerősödése azonban csak az 1760-as évekre tehető. Chevra Kadisájuk már a század közepén megalakult, amelynek 1784 táján körülbelül 30 tagja lehetett. A helyi zsidók az 1770-es évektől a kanizsai városrészben béreltek házakat, evégett már városlakónak, szigetvári polgárnak tekintették őket.⁶

A 19. században Szigetvár zsidó lakosságában jelentős növekedés tapasztalható. 1828-ban már 217 főt tartanak nyilván a településen,⁷ Fényes Elek statisztikája pedig 1851-ben 300 főnyi zsidó lakost számlál a 3486 fős lakosságszámú Szigetváron.⁸ 1870-ben 570 zsidót írnak össze Szigetváron; 1880-ra az 5701 fős összlakosságú városban 723 izraelita él, innentől számuk fokozatos csökkenésnek indul, amelynek egyik fő oka az asszimiláció. 1881-ben 713 főnyi zsidó él Szigetváron, 1890-ben 632, 1900-ban 558, 1910-ben pedig már csak 512 fő van a városban, aki izraelitának vallja magát. Számuk mellett arányuk is folyamatosan változott. 1870-ben a zsidók 12,11%-át alkották Szigetvár lakosságának; 1881-re ez felment 14,22%-ra.

² Máthé 2002: 6.

³ Máthé 2002: 16.

⁴ Máthé 2002: 16.

⁵ Máthé 2002: 17.

⁶ Gözsy 2005: 15.

⁷ Gazda 1991: 16.

⁸ Németh 1903: 381.

Innentől ugyanaz a fokozatos csökkenés tapasztalható, mint a lélekszámuk esetében: 1890-ben 12,44%, 1900-ban 9,96%, 1910-ben 8,32%-át teszik ki a településen élőknek.⁹

A zsidóság városon belüli elhelyezkedése az 1860-as évektől 1914-ig

Ahogy az ország valamennyi településén, úgy Szigetváron is léteztek jellegzetesen zsidók lakta városrészek, amelyek az idők során folyamatosan változtak, kiterjedésükben és elhelyezkedésükben egyaránt. Mielőtt ismertetném a Szigetváron élő zsidók városon belüli elhelyezkedését, elkerülhetetlen, hogy pár szót szóljak Szigetvár városképéről.

A 19. század folyamán Szigetvár városképe jelentős átalakuláson ment keresztül. A belvárosban számos új épületet emeltek, amelyek átalakították a település arcát; a mai Zrínyi téren és környékén felépült, eleinte klasszicista, illetve romantikus, később historizáló és eklektikus stílusú lakó- és középületek egy merőben más településkép kialakulásához vezettek.¹⁰ Ekkoriban volt tapasztalható az infrastruktúra jelentős fejlődése is: elkezdődött a vezetékes vízhálózat kiépítése, a vasútvonalakat elhozták Szigetvárig, javítani kezdték a településen belüli utakat – új utcákat alakítottak ki, lekövezték a régieket, 1888-ban pedig elindult a községi utak fásítása, amelyben városképi és környezetvédelmi szempontok egyaránt szerepet játszottak. Az utcákat és árkokat kitisztították, a régi fahidakat köhidakra cserélték. A századforduló éveiben az utak és járdák szilárd burkolattal történő ellátása újabb lendületet vett; ekkoriban kövezték le a Zrínyi teret (1901), illetve az Igmándy (ma Rákóczi) utcát, amely előbb kő, majd 1902-ben aszfaltburkolatot kapott.¹¹

Szigetvár város 1865. évi kataszteri térképéhez készült egy birtokrészleti jegyzőkönyv, amelynek lakóházkivonatából képet kaphatunk a helyi zsidóság 1860-as évekbeli lakóhelyéről. A forrás parcella- és házszámok szerint veszi sorra a tulajdonosokat; a pontos címek ugyan nincsenek feltüntetve, de a lakóházkivonat alapján a térképen minden egyes ház beazonosítható. A belváros területén 18 zsidó tulajdonú házat találunk; ezekből kettő (a hitközség birtokában lévő) épület – valószínűleg iskola és metszőhelyiség - a Zárda utcában, négy a Flórián utcában, egy a Rókus közben, négy a Kossuth téren, újabb négy a volt Biedermann utcában, 1-1 pedig a mai Berzsenyi és Vár utcákban állt.

Az ún. „bosnyák fertályban” 6 ház volt zsidó lakosé; ebből öt a Hosszú (ma Szabadság) utca elején állt, egy pedig a Hosszú utca felső szakaszán, a Honvéd utca közelében. A Túlsovárosnak

⁹ Bősze 2005: 255.

¹⁰ Régi fényképfelvételek, térképek és a meglévő épületek alapján

¹¹ Bősze – Ravazdi – Szita 2006: 245-247.

is nevezett Kanizsai városrész nyolc, zsidók kezén lévő házat foglalt magába, illetve a hitközség tulajdonában lévő rituális fürdő, azaz mikve épületét, amelyek mindegyike a Kanizsai úton (ma Széchenyi utca) helyezkedett el.

1865-ben a zsidó házak száma összesen 35.¹² Ez a teljes település zsidó lakosságához képest igen kevés: mivel már 1850-ben 300 zsidó élt a városban, számuk pedig az eltelt 15 évben csak növekedett, nem tűnik reálisnak, hogy a város teljes zsidó lakossága 35 házon osztozzék. A magyarázat az, hogy sok zsidó vélhetően bérelt házban lakott, nem saját tulajdonban; jó pár olyan személy élt a 19. századi Szigetváron, akik magánzók voltak, vagyis fő jövedelemforrásuk a város különböző részeiben fekvő házak bérbeadása volt. Továbbá, mivel egy házban több lakás is kialakításra kerülhetett, nem kizárt, hogy az egyvalaki tulajdonába tartozó ingatlan több, akár egymással nem rokon családnak is otthont adott. Azonban annak kiderítése, hogy hány ilyen család volt Szigetváron, pontosan kik voltak ők és mely házakban laktak, egyelőre a megfelelő forrásanyag hiányában nem lehetséges.

Az 1870-es évekből nincsenek források, amelyek a Szigetváron található házak lakóinak neveit tartalmazzák. Valószínűsíthető azonban, hogy az 1865-ös jegyzőkönyvben szereplő személyek közül, akik még életben voltak, ugyanott lakhattak, mint korábban. Jó példa erre a Milhoffer család Rókus köz és Biedermann utca sarkán álló háza, amely egészen 1903-ig volt a család tulajdonában. De ugyancsak hasonló példa Mautner Salamon háza a Kossuth téren, amely csak 1887-ben cserél először gazdát, vagy Fuchs Ábrahám szintén Kossuth téri háza, amely a Holokausztig a leszármazottak tulajdonában maradt.¹³

Az 1880-as évektől 1910-ig tartó időszakról már jóval több információ áll rendelkezésre a zsidó tulajdonú házakat illetően. Az 1886-tól kezdődő évekből számos kataszteri birtokív megtalálható a Somogy Megyei Levéltárban; ezek többségére a pontos címet és a tulajdonosváltozásokat is felírták. Továbbá fennmaradt Szigetvár nagyközség kataszteri telekkönyve 1883-ból, amelyet 1910-ben felülvizsgáltak; ez a forrás számos zsidó háztulajdonos nevét tartalmazza, azokét is, akik később vásároltak meg házakat szigetvári lakosoktól az 1883 és 1910 között eltelt időszakban. Ekkoriban a zsidóság a belvárosban és a kanizsai városrészben koncentrálódott, mindkét területen 17-17 ház volt zsidó tulajdonban, de feltételezhető, hogy számuk magasabb lehetett a belvárosban a többszintes épületek, illetve a bérbeadott ingatlanok miatt. A belvárosi rész 17 házából négy a Zrínyi téren, kettő a Flórián

¹² Szigetvár mezőváros Magyarországon 1865. (hunagricana.hu)

¹³ 206., 467., 474. számú kataszteri birtokívek alapján (SML V. 303. 64-65. doboz)

utcában, három a Rákóczi utcában, ugyancsak három a Biedermann utcában, két ház pedig a Berzsényi utcában állt. Nagy részük már 1865 körül is zsidó tulajdonban volt, azonban több, újabb építésű ház is akad közöttük. A belváros peremén lévő Czindery utcában egy ház volt zsidó lakosé: a 7. számú, közvetlenül az Almás-parton álló épület, amelyet Luczárdi Zsigmondtól vásárolt meg Morgenstern Mór és felesége.

A Kanizsai városrészben az 1880-as évekre megnövekszik a zsidó házak száma. A 17 épület mindegyike a Kanizsai utcában található, és valószínűleg számos házat ekkor alakítanak át a kor ízlésének megfelelően, vagy építenek újat a régi ház helyére. Ezen városrészt illetően sincs adatunk arra vonatkozóan, hány zsidó lakott bérelt házban ebben az időszakban. Több épületnek változtak a tulajdonviszonyai, főként halálozások, vagy elköltözések következtében;¹⁴ ilyen volt többek között Schapringer Lázár egykori lakhelye. A családfő az 1850-es években meghalt; az ingatlant felesége örökölte, a leszármazottak azonban elhagyták a várost, ugyanis a név nem bukkan fel többé a temető sírfelirataiban, és a helyi sajtóban sem. A telket a házzal később Molnár Márkusz szerezte meg, aki lebontatta az épületet, és a helyére két, egymással összeépített házat emeltetett, egyikbe boltja került, a másikban lakóhelyét alakította ki.¹⁵

A bosnyák fertályban továbbra is elenyésző a számuk. A belső részekből teljesen eltűnnek, minden itteni zsidó a Hosszú utca elején vesz vagy épít házat. Míg 1865-ben 6 ház volt zsidó tulajdonban, addig 1883-ban már csak 5-öt jegyez a telekkönyv, ráadásul a tulajdonosok is mások. A későbbiekben számuk feltehetően tovább csökken ebben a városrészben.

Míg a pécsi külvárosban korábban szinte alig lehetett zsidó házat találni, 1883-ra a számuk 13-ra nő. Többüknek saját házában lett kialakítva üzlete, vendéglője, ipari vállalkozása is; mint például Weisz Vilmos gőzmalma a 63., Weisz Benő szatócsboltja a 65., vagy Léderer Ignác vendéglője a 38. szám alatt. A Kossuth tér volt az a része a pécsi külvárosnak, ahol hosszabb ideje éltek zsidók; itt többségében ugyanazon családok házai álltak, mint korábban, a tulajdonviszonyok csak egy-egy család eltűnésével változtak, mint ahogy az Mautner Salamon háza esetében megfigyelhető.¹⁶

A későbbiekben természetesen további változások történnek a szigetvári zsidóság városon belüli elhelyezkedésében. Családok kihalnak vagy elhagyják a várost, esetleg másik negyedbe költöznek; régi házakat lebontanak, új utcák, utcarészek jönnek létre. A városon belüli mozgás

¹⁴ SML V. 303. 9. sorozat Szigetvár nk. kat. telekkönyv és birtokívek (V. 303. 64-65. doboz) tartalmazzák ezen adatokat

¹⁵ 1865-ös kat. térkép és 1883-as kataszteri telekkönyv alapján (hungaricana.hu, SML V. 303. 9. sorozat)

¹⁶ 1883. kat. telekkönyv, 467. sz. kataszteri birtokív (SML V. 303. 9. sorozat 64-65. doboz)

többször az adott család vagyoni helyzetétől és igényeitől függött – aki vállalkozás, örökség vagy más következtében meggazdagodott, elköltözhetett a város „elitebb” részére, illetve lebonthatta régi házát, hogy a helyére újat építtessen. Aki pedig elszegényedett, kénytelen volt korábbi életvitelével felhagyni, és igényeit lejjebb adva elköltözni a város valamely elmaradottabb részére, például a bosnyák fertályba vagy a siklósi külvárosba.¹⁷ Ugyanakkor az egyes városrészek is fejlődnek az évek, évtizedek múltával – a Kanizsai városrész 1865-ös házállománya is jelentős átalakuláson ment keresztül a dualizmus éveiben; új, polgári lakóházak épültek, amelyek már teljesen mások voltak, mint az 1865 előtt felhúzott elődeik. Ezek az otthonok kívül-belül a megváltozott igényekre voltak teremtve, így egyértelmű, hogy a társadalom és a mindennapok változása kihatott a településképre is. A szigetvári zsidóság azonban mégsem játszott olyan jelentős szerepet a város arculatának megváltoztatásában; nagyon sok házat nem ők építtettek, hanem vagy korábban is ott állt, csak kisebb-nagyobb átalakításokat eszközöltek rajta, vagy az eredetileg nemzsidó lakostól vásárolt, és általa építtetett házba költöztek be.¹⁸ Új, jelentős építészeti értékkel bíró, a város- és utcaképet igen nagy mértékben megváltoztató házra egy példát hoznék fel, amely jelenleg is meghatározó az adott közterület arculatát illetően: ez az ún. Eckstein-ház, amelyet Eckstein Dávid szabó a Rákóczi utca frissen kiépült felső szakaszán húzatott fel a századforduló éveiben. Az egyemeletes épület hosszan elnyúló, díszteglás homlokzatával valóságos nagyvárosi jelleget adhatott az akkor még kisebb házakkal teli, mai kiterjedésének csak a felét elérő közterületnek; a Rákóczi utcának ezen városias jellegű átalakulása a három iskolaépület, illetve a felső, vasútállomás felőli szakaszán álló polgári lakóházak felépültével kapott újabb lendületet.¹⁹

Zsidó iparosok Szigetváron az 1860-as évektől 1914-ig

A legtöbb ma élő ember valószínűleg a kereskedelmi- és bankszakmát, az ipart, illetve az ügyvédi, orvosi, vagy újságírói pályákat említené a zsidókra leginkább jellemző foglalkozási ágakként. A nyomdászokra, falusi kocsmárosokra vagy szatócsokra jóval kevesebben, a szabókra, cipészekre és mészárosokra pedig alig gondolna valaki. Mivel a vidéki zsidóság teljesen megsemmisült a Holokausztban, a mai ember talán el sem tudja képzelni, hogy a közép- és alsóbb osztálybeli zsidók olyannyira szerves részét képezték a vidék életének, hogy már-már szimbiózisban éltek az őket körülvevő keresztényekkel. Már csak kevesek emlékeznek arra,

¹⁷ A városrészek infrastrukturális fejlettsége a térképek alapján is megállapítható.

¹⁸ Például Bellák Gyula, aki Tarnai Antal helyi iparostól vásárolt házat a Kossuth téren. (1883-as kataszteri telekkönyv bejegyzése)

¹⁹ A ház pontos címe Rákóczi utca 15. (Forrás: 1883-as kat. telekkönyv, illetve szigetvári lakosok szóbeli közlései)

hogy egykor milyen sok zsidó cipész, szabó vagy könyvkereskedő működött a fővárosban, vagy hogy a több száz kávéház-tulajdonos nagy része zsidó volt. „*Mi az oka annak, hogy a zsidók ezekben s néhány további munkaterületen jelentős szerepet töltöttek be? Azok a korlátok és lehetőségek, amelyekkel a 19. században foglalkozásuk megválasztásakor számolniuk kellett, jelentős mértékben megmagyarázzák, hogy miért koncentrálnak néhány foglalkozási ágban, miközben másutt alulreprezentáltak maradtak.*”²⁰ A zsidóság jogfosztott helyzete ugyanis belső társadalmi tagozódásában is tükröződött. A nemesség és a parasztság teljes hiánya jellemezte, valamint bizonyos szakmákat sem űzhettek. Ezen próbált enyhíteni II. József 1783. évi rendeletével, amely engedélyezte a céhekbe való belépést, majd az 1840. évi XXIX. törvénycikk szabadította fel véglegesen a zsidók számára a különféle foglalkozási ágakat; ezzel vált lehetővé a gyáralapítás is. A zsidóság nagy létszámú kereskedő és iparos rétege tökéletes bázisa lett a XIX. században már kialakulófélben lévő polgári társadalomnak.²¹

Az 1867-1914 közötti időszakban Szigetvár iparosai között kevés zsidót találunk, számuk a dualizmus idején végig alacsony marad. A település iparosai között jelentős kisebbségben vannak, arányuk sosem haladja meg a 20 százalékot. 1869-ben 14%-át, 1874-ben 10%-át, 1875-ben 14%-át, 1876-ban 13%-át, 1877-ben 12%-át, 1886-ban 12%-át, 1892-ben 13%-át teszik ki a városban tevékenykedő iparosoknak.²²

Ha ágazatok és szakmák szerinti lebontásban vizsgáljuk, megállapítható, hogy mely szakmákban voltak számottevően jelen, és melyek azok a foglalkozások, amelyekben egyáltalán nem találunk zsidókat. A textil- és ruhaipari szakmákban a szabók között végig folyamatos a zsidók jelenléte. 1869-ben a Szigetváron tevékenykedő 8 szabó közül 5 zsidó; 1874-ben 9 szabó működik a városban, közülük 8-an izraeliták. 1874-ben jelenik meg a textil- és ruhaipari szakmák között a (Veszprém példája alapján) feltehetően speciálisan zsidó igényeket kielégítő²³ sapkás, amelynek egyetlen képviselője az izraelita Mautner Simon volt. 1875-ben 10 szabóból 8, 1876-ban 12 szabóból 8, 1877-ben a szabók száma lecsökken, 7 szabóból 6 volt zsidó. 1876-ig az egyetlen sapkás a városban Mautner Simon, 1876-tól azonban megjelenik mellette az előtte és utána német szűcsként és kalapkészítőként tevékenykedő Sohr Herman. 1886-ban 13 szabóból 9 izraelita. Az 1892-es állapotot rögzítő forrás már külön veszi a férfi és női szabókat; a 2 női szabó nem zsidó, de a 29 férfi szabóból 15-en izraeliták. Ebben

²⁰ Körner 2013: 138.

²¹ Máthé 2002: 26.

²² SML ai. 2943/1869; SML V. 303. Szigetvár nk.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésének lajstromai 1874., 1875., 1876., 1877; Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1887.; Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke 1892.

²³ Máthé 2002: 28.

az évben jelenik meg az első zsidó a takácsok között Hoch Ferenc személyében, aki később kékfestőnek áll, és historizáló stílusú üzletházat építtet a Kossuth tér sarkán, amelyben saját üzletét is elhelyezi.²⁴ 1892-re a sapkás szakma eltűnik, valószínűleg beolvadt a kalaposokba; ennek oka a divat megváltozásában keresendő. Az 1869-től 1892-ig keltezett források a kalapos, szűrszabó, kapcsás és kárpitos szakmákban egyáltalán nem említenek zsidókat; a kalaposok esetében ez változni fog, de az első zsidó kalapkészítő megjelenése valószínűleg a századforduló utánra tehető.²⁵

A bőripari szakmákban szintén kevés a számuk. A tímárok között már az 1860-as években találni 3 zsidót Bienenfeld Sándor, Deutsch Lipót és Weisz Leopold személyében; az 1870-es évekre ez a szám 1-re csökken, Bienenfeld Sándor lesz az egyetlen zsidó, akinek vállalkozása működőképes marad egészen a századfordulóig. Sohr Herman német szűcs 1876-tól tűnik el az összeírásokból, utána az iparágban nem találunk izraelitát. A cipészek száma 1892-ig 1 és 2 között mozog. 1869-től 1875-ig az egyetlen zsidó cipész Schwarcz Rudolf volt; 1876-ban az összeírás ismét csak az ő nevét említi, 1877-ben azonban csatlakozik hozzá Schwarcz Rezső; utóbbi esetben valószínű, hogy a foglalkozás családon belül öröklődött. 1886-ra teljes személyi változások következnek be; ekkor is 2 zsidó cipész van a városban, de ők Weisz Mihály és Schwarcz Regina. 1892-re a cipészek számában hatalmas növekedés történik; míg 1869-ben mindössze 6-an tevékenykedtek Szigetváron, addig 1892-ben számuk már 27, de csak 5 zsidó. Valamennyi Szigetváron működő iparos közül a csizmadiák vannak a legtöbben. Közöttük azonban a vizsgált korszakban mindössze 1 zsidó fordul elő. 1876-ban ismeretlen okból a korábban kőművesként dolgozó Rosner Mihály csizmadiának áll, a következő évben pedig neve eltűnik az összeírásokból. Ettől az 1 esettől eltekintve a csizmadiák körében nem volt jellemző a zsidók jelenléte.

A faipari szakmákban 1886-ig nem találni zsidókat. Csak 1886-ban és 1892-ben tevékenykedik egy zsidó asztalos a városban Hoffer Gáspár személyében, aki valószínűleg haláláig ezt a foglalkozást űzte.

1869-ben az építőipari szakmákban 1 zsidót találunk, a fentebb említett Rosner Mihály nevű kőművest. Rosner 1875-ig szerepel kőművesként az összeírásokban; 1876-ban a csizmadiák között bukkan fel a neve, majd végleg eltűnik. 1877-ben egy zsidó dolgozik az építőiparban,

²⁴ Szomolányi Andrásné visszaemlékezése alapján.

²⁵ SML ai. 2943/1869; SML V. 303. Szigetvár nk.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésének lajstromai 1874., 1875., 1876., 1877; Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1887.; Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke 1892.

Fürst Mór bádigos, 1886-ban vállalkozását már felesége üzemelteti. 1892-ben még van zsidó bádigos a városban, ekkor azonban már személyi változás történt, Fürst Mórné helyére Hoch Lajos került.

Az élelmiszeriparban főként a mészárosok között találunk számottevően zsidókat. 1869-ben a városban működő 3 mészárosból 2 zsidó, valamint a 4 pék között is található egy izraelita Mautner Sámuel személyében. 1874-ben a város egyetlen mészárosa Weisz Izrael, egyetlen zsidó serfőzője pedig Mautner Salamon. Mautner 1876-ig kerül említésre az összeírásokban, utána eltűnik. 1875-ben ismét működik zsidó pék Szigetváron, Bauer Simon személyében, illetve a mészárosok száma 5-re növekszik, akik mind izraeliták. Közülük Rein Dávid 1876-ra foglalkozást vált, a mészárosok száma így négyre csökken, azonban Steiner Márkusné megjelenik a molnárok között, első zsidó malomtulajdonosként. 1877-re csak a négy mészáros képviseli a zsidókat az élelmiszeripari szakmákban. 1886-ban Kasztner (vagy Kaszter) Frigyes hentes, Deutsch Gábor, Glöckner Ignác és Weisz Mózes dolgoznak izraelitaként a húsipari szakmákban. A pékek közül Wolf Antal zsidó. 1886-ban már működik a városban Fischmann Adolf gőzmalma, amely az egyetlen, napjainkig működésben lévő egykori zsidó üzeme a városnak. 1892-ben a város 7 mészárosából 4-en zsidók: Deutsch Mór, Glöckner Ignác, Morgenstern Mór és Scheiber Sándor.²⁶ Továbbá újra zsidó a város egyetlen serfőzője: ő Beck Dániel, aki később szesznyagkereskedőként is tevékenykedik, valamint megnyitja a volt Hauck-féle bérházban a Korona vendéglőt, amely sokáig üzemel.²⁷

A műszaki szakemberek között 1869-ben 2 zsidót találunk: Hoffmann András esztergályost és Kain Ferenc lakatost. Ez így marad az 1870-es években is, 1886-ban azonban már csak az egyik lakatos zsidó, Kain Károly. Ő apjától, Kain Ferencről vette át a vállalkozást, valószínűleg annak halála után. Kain Károly 1892-ben még dolgozott, halála után vállalkozása feltehetően megszűnt. A Kain családhoz kapcsolódó halotti anyakönyvek vizsgálatakor lettem figyelmes egy különös dologra: az 1905-ben elhunyt Kain Ferenc római katolikus vallású volt, fia, Kain Károly azonban izraelita. Hogy Kain Ferenc volt kikeresztelkedett, vagy Kain Károly betérő, nem tudni. Azonban az anyakönyvből került elő azon információ is, hogy Kain Ferencnek már az apja, Kain Mátyás is lakatosmesterként tevékenykedett, tehát ahogy a Perl szabók esetében, úgy itt is öröklődő foglalkozásról, egy lakatosdinasztiáról van szó.²⁸

²⁶ SML ai. 2943/1869; SML V. 303. Szigetvár nk.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésének lajstromai 1874., 1875., 1876., 1877; Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1887.; Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke 1892.

²⁷ 1883. Kataszteri telekkönyv és Kaposvári Kir. Tvsz. Cégb. lajstromkönyvei alapján.

²⁸ Kain Ferenc halotti anyakönyvi bejegyzése, 1905. január 16. (familysearch.org)

A vegyészeti ágazatban 1869-ben csak 1 zsidó volt: Rechnitz (vagy Rechnitzer?) Sándor szappanfőző.²⁹ 1874-ben a helyét Hübsch Ignác vette át, ezt követően nincs köztük zsidó. A festőknél viszont megjelent egy: 1875-ben már működött Kardos Jakabék kékfestő üzeme, amelyet abban az évben Kardos Anna, egy évvel később Kardos Jakab nevére jegyezték be. A kékfestő üzem 1886-ban és 1892-ben is működik, azonban 1886-ban Liebschütz Samuné is üzemeltetett egy ruhafestő vállalkozást. A városban ugyanekkor jelenik meg újra zsidó szappanfőző Schützer Simon személyében, ő azonban 1892-ben már nem dolgozott iparában. 1892-ben a Liebschütz-féle kékfestőműhelyt már a férj, Liebschütz Samu vezeti felesége helyett.

Vannak olyan foglalkozások, amelyek egyik ágazatba sem sorolhatók: ilyenek a könyvkötő, a különböző fémművesek, a kéményseprő, órás, fésűs, fazekas, kötélgyártó, borbély, kertész, nyomdász és hasonlóak. Zsidók csak nagyon sokára jelennek meg ezen foglalkozásokban, számuk végig alacsony marad. 1892-ben csak 2 zsidó nyomdász, Fried Dávid és Schlésinger Jakab személyében találunk zsidókat ezen foglalkozások között.³⁰

Zsidó kereskedők Szigetváron az 1860-as évektől 1914-ig

Ha manapság megkérdeznénk embereket arról, hogy melyik ágakat gondolják jellegzetesen zsidó foglalkozásnak, a kereskedelmet valószínűleg igen nagy részük az első helyen említené. De mi az oka annak, hogy a zsidóságnak olyan jelentős szerepe lett ezen a területen? Korlátaik és lehetőségeik, amelyek a 19. század folyamán jelentős hatással voltak foglalkozásaik megválasztására, megmagyarázzák, miért volt számuk egyes ágazatokban jelentős, míg más ágazatokban alulreprezentáltak maradtak. Mivel a céhekbe zsidók csak kivételes esetben nyertek bebocsátást, 1860-ig pedig nem birtokolhattak földet, így már a korábbi időkben sem foglalkoztak mással, mint kereskedelemmel, vagy a nemesek birtokainak, malmainak és szeszfőzdéinek árendásként történő üzemeltetésével. A 19. század közepe előtt többségük szegénységben élte életét, megélhetését házalóként, kiskereskedőként vagy kisügynökként, esetenként a többi zsidót vagy a keresztényeket kiszolgáló mesteremberként szerezve. Különös, hogy a zsidók ingatlanbirtoklását megtiltó rendeletek nem csak hátrányt jelentettek számukra, hanem bizonyos fokú előnyhöz is juttatta őket, hiszen így tőkéjük nem ingatlanokba volt kötve, hanem mozgatható és befektethető volt. A zsidókat tőkéjük mobilitása arra készítette, hogy

²⁹ Nem tisztázott, hogy az összeírásban szereplő Rechnitz név helyesen feltüntetett családnév, vagy a Rechnitzer elírása.

³⁰ SML ai. 2943/1869; SML V. 303. Szigetvár nk.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésének lajstromai 1874., 1875., 1876., 1877.; Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1887.; Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke 1892.

fejlesszék befektetési kompetenciáikat, hogy az új piaci lehetőségeket gyorsabban felismerjék és gyorsabban ki tudják használni. A 19. század első felében ily módon felhalmozott pénztőke tette lehetővé egy sikeres kisebbségük számára először az új beruházásokhoz történő pénzkölcsönzést, majd később a saját pénzügyi és ipari vállalkozások alapítását is.³¹

A kereskedelem azért is vált hagyományos zsidó foglalkozási ággá, mert a jogi megszorítások távol tartották őket számos egyéb megélhetési forrástól is. A hosszú ideig tartó letelepedési korlátozás csak az egyik volt ezek közül, a bécsi kormányzat azonban 1840-ben több megszorítást eltörölt, így a zsidók száma növekedésnek indult a kereskedő osztály minden szintjén. Megtalálhatóak voltak a falusi kis üzletek tulajdonosaitól a gazdag városi nagykereskedőig mindenhol. *„Az ország öt százaléknyi zsidó lakosságát figyelembe véve hihetetlen adat, de 1910-re Magyarországon az önálló kereskedők 60 százaléka, Budapesten pedig még ennél is nagyobb része volt zsidó.”*³²

A zsidó tulajdonban lévő vegyeskereskedések 1944 előtt a magyar vidék életének szerves részét képezték. Kiváló kapcsolat alakult ki a zsidó bolttulajdonosok és keresztény vásárlóik között; a helyiek nem csak vásárlás céljából, hanem beszélgetni is betértek a zsidó üzletkebe, a tulajdonosok pedig nem egy alkalommal segítettek ki őket kisebb pénzkölcsönökkel. Senkinek sem jutott eszébe, hogy írásos szerződést kössön a kölcsönökről, mert jól ismerték a helyieket és megbíztak bennük.³³

Volt néhány városi bolt, *„amely a termékek furcsa keverékére specializálta magát, s így átmenetet képviselt a vegyeskereskedés és a szaküzlet között.”* Ilyesmik lehettek Blau Bernát vagy Fuchs Ábrahám szigetvári kereskedők üzletei is, ahol (feltehetően) a helyiség egyik fele szatócsboltként funkcionált, a másik felében fakereskedés működött. Az ilyen üzletek azonban kivételnek számítottak; a városokat főként a szakosodott üzletek jellemezték, mint a rőfös-, gabona- vagy divatáru-kereskedések. Szigetváron is inkább a szaküzletek túlsúlya volt jellemző, bár a cégbírószági lajstromkönyvek több olyan kereskedelmi egységről is említést tesznek, amelyek az előbbi típusba tartoztak.³⁴

Míg Szigetváron zsidó iparosból igen keveset találni, addig a kereskedők esetében pont fordított a helyzet. 1869-ben a zsidó iparosok a teljes település iparosainak 14%-át tették ki a

³¹ Körner 2013: 138.

³² Körner 2013: 159-160.

³³ Körner 2013: 160.

³⁴ Körner 2013: 161. (saját kiegészítéssel)

keresztények 86%-ával szemben. A zsidó kereskedők azonban a település kereskedőinek 84%-át alkották, szemben a nemzsidó kereskedők 16%-os arányával.³⁵

Az 1869-es összeírás még nem kategorizáltan veszi számba a városban tevékenykedő kereskedőket; mindössze a szatócsok, a fa-, bőr- és teknőkereskedők vannak külön feltüntetve, a többi „kereskedőként” szerepel, közelebbi meghatározás nélkül. A Szigetváron tevékenykedő 23 szatócsból 20 volt izraelita. Fakereskedéssel a pécsi Engel Adolf és Fiai cég foglalkozott, ők azonban nem voltak szigetváriak, így csak itteni tevékenységük miatt tüntettem fel őket a szigetvári kereskedők között. A két bőrkereskedő közül csak egyikük, Milhoffer József volt izraelita, Berger Adolf pedig teknőkereskedő volt Szigetváron. Az összeírás 18 kereskedő nevét tartalmazza közelebbi meghatározás nélkül, közülük 15 volt zsidó.³⁶

Az 1870-es években a zsidó-nemzsidó kereskedők aránya nagyon kis mértékben változott. A zsidók 1874-ben 84, 1875-ben 83, 1876-ban 90, 1877-ben 85%-át alkották Szigetvár kereskedőinek. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara ebből az időszakból származó összeírásaiból már jóval árnyaltabb kép bontakozik ki a szigetvári kereskedőréteg foglalkozását illetően. A kereskedők nagy része még mindig nincs közelebbről meghatározva, azonban új kategóriákat tüntetnek fel, mint például a divatárus, a nagytőzsér, a gabonakereskedő, az ügynök, vagy a különféle vendéglátós szakmák. Az új kategóriák többnyire azon évek összeírásaiban szerepelnek, amelyekben volt képviselőjük a városban, én azonban mindegyik diagramon feltüntettem őket, a könnyebb átláthatóság kedvéért.

1874-ben Szigetváron 20 szatócs működött, közülük 19 volt zsidó. A 3 lisztárus közül csak Goldstein Miksáné volt zsidó, a divatárusok – Stein Samu, Fried Rozália – és az ügynökök – Eckstein Albert, Friedländer Samu, Reichenberg Ignác – azonban mindannyian izraeliták voltak. A 2 fakereskedő közül csak Engel Lipót, a 2 megbízott közül pedig csak Milhoffer Salamon volt zsidó. A közelebbi meghatározás nélküli kereskedőknél 25 név van feltüntetve; közülük zsidók voltak 22-en. Ebben az évben a vendéglátósokat két szakmában találjuk meg, a kocsmárosok és a kávéház-tulajdonosok között. A 8 kocsmáros közül 4-en voltak zsidók, az ekkor a városban működő kávéház-tulajdonosok mindkettője izraelita.

1875-ben a 20 szatócsból szintén 19-en zsidók, személyi változás nincs. Ugyanez igaz a lisztárusokra; az ügynökök száma már változott, 5 ügynökből 3 zsidó. A város 2 divatárusa izraelita, ők Stein Samu és Böhm Amália. A fakereskedést ebben az évben 2 társaság

³⁵ SML ai. 2943/1869.

³⁶ SML ai. 2943/1869.

folytatott: az egyik Engel Adolf, a másik Neuwirth és Sorger. A város egyetlen megbízottja ekkor Milhoffer Salamon. 1875-ben jelenik meg 2 új kategória a kereskedők között: a kiskereskedő és a nagytőzsér. Kiskereskedelemmel foglalkozott 2 zsidó lakos, Weisz Ignác és Weisz Vilmos. A nagytőzsér megnevezés marhakereskedőt takar, ezt a foglalkozást egy ember űzte Szigetváron, az izraelita Glöckner Ignác, aki ezzel egyidőben mészárszéket is üzemeltetett. A közelebbi meghatározás nélküli kereskedők száma lecsökkent; csak 16-an vannak, közülük 13 zsidó. Ami a vendéglátós szakmákat illeti: 7 kocsmárosból 3 zsidó, valamint a két kávéház-tulajdonos, Kohn József és Krauth Mór.

1876-ban a 17 szigetvári szatócsból 15 volt izraelita. A divatárusok változatlanok, a kiskereskedők, fakereskedők, nagytőzsérek, megbízottak és ügynökök azonban eltűnnek. A lisztárusok száma 2, köztük továbbra is Goldsteinné az egyetlen zsidó. Megjelenik azonban a gabonakereskedő kategória, itt 1 főt jelez az összeírás, Weiller Géza helybeli zsidó lakost. A vendéglátásban 7 kocsmárosból 3, valamint a két kávéház-tulajdonos, Kohn József és Krauth Mór izraeliták. A meg nem határozott kereskedelmi tevékenységet végzők 16-an vannak, 13-an zsidók közülük.

1877-ben a városban működő 19 szatócsból 18 izraelita. A divatárusok továbbra is Böhm Amália és Stein Samu, azonban újra megjelenik Engel Adolf, mint fakereskedő, Weisz Vilmos, mint kiskereskedő, valamint bőrkereskedőként nevezi meg az összeírás Fuchs M. L.-t, ügynökként Engel Lipótot és Zeisler Mihályt, a gabonakereskedők száma pedig 4-re emelkedik; utóbbiak mindannyian izraeliták. A vendéglátós szakmában két zsidó maradt: Kohn József és Krauth Mór, előbbi kocsmáros- és kávéház-tulajdonos, utóbbi csak kávéházat működtet.³⁷

1886-ban a zsidó kereskedők aránya csökken a korábbiakhoz képest: ebben az évben csak 71%-ot teszik ki a városban működő összes kereskedőnek. Több tényező is közrejátszhatott az arányszámuk megváltozásában: a korábban kereskedelemmel foglalkozó zsidó lakosok elhalálása, elköltözése, cégek bezárása vagy a nemzsidó kereskedők számának növekedése mind hozzájárulhatott a korábban 80% fölötti arány 70% körülire csökkenéséhez, források hiányában azonban nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ezek a változások felelősek az 1877-hez képesti 9 százalékpontos csökkenésért.

Az 1886-os összeírás jóval több kategóriára bontja szét a kereskedőket, mint a korábbiak. Nem meghatározott kereskedőket ebben nem is találunk, hanem a szakma olyan ágazatokra került

³⁷ Soproni Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1874, 1875, 1876, 1877. években. SML Szigetvár nagyközség iratai V. 303.

szétbontásra, mint a rongy-, ló-, rőfös- vagy tojáskereskedő, a férfiruha raktár vagy az üvegeladási bizományüzlet. Továbbra is a szatócsok vannak többségben; a zsidók aránya azonban számottevően lecsökkent, 20-ból már csak 10-en izraeliták. A 3 fakereskedőből 2 zsidó; a 3 divatárusból szintén 2. A gabonakereskedők közül 6-ból 5 izraelita. Milhoffer Sámuel, a város egyetlen rongykereskedője, a 2 lisztáros, Goldstein Miksa és Schlésinger Samu, a 2 lókereskedő, Kohn Ignác és Krausz Hermann, a férfiruha-raktárak tulajdonosai, Breszlauer Samu és Rechnitzer Sándor, Milhoffer Sándorné tojáskereskedő, Schlésinger Samu üvegeladási bizományüzlet-tulajdonos és a 3 szigetvári vegyeskereskedő, Ehrenfeld Vilmos, Grünhuth Lenóra és Spitzer Gyula mindannyian izraeliták.³⁸

Az 1892. évi helyzetről – az iparosokhoz hasonlóan – egy országos szintű összeírásból, a *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzékéből* kaphatunk képet. Ez a forrás azonban már teljesen más módon veszi számba a Szigetváron tevékenységet végző kereskedőket. A szatócsoknak már 1886-ban is csak felét tették ki a zsidók; ez az arány 1892-re még inkább lecsökkent, a helyben működő 15 szatócsból mindössze 4 fő izraelita: Kohn József, Kollin Sámuel, Steiner Lipót és Tanczer Salamon. A 4 divatárusból 3 zsidó: Böhm Amália, Fischer Lipót és Stein Samu. Bizonyos ágazatokban egyeduralkodók maradtak; például a gabonaügynökök között, ahol mind a négyen - Krausz Sándor, Laufer Pál, Rosenberger Samu és Wirt Simon – zsidók. De kizárólag izraelitákat találunk a fakereskedők között, a gabonakereskedőknél, a lókereskedőknél, illetve több, 1-1 fős szakmában: borkő-kereskedő, dohány- és szivartőzsdés, gubacskereskedő, halkereskedő, lisztáros, takarmánykereskedő, zsidókereskedő, marhakereskedés és -hizlalda, sertéskereskedés és -hizlaldát, illetve a szesznyagkereskedés. A Szigetváron üzletet fenntartó rőfös- és kézműáru-kereskedők 5-en voltak, közülük 4 zsidó. A 6 vegyeskereskedőből 5, a 12 fűszer- és gyarmatáru-kereskedőből 6, a 4 bőrkereskedőből 3, a 3 lóügynökből pedig 2 izraelita. Az egyetlen kereskedő az összeírásban, akinek tevékenységi köre nincs meghatározva, az izraelita Goldstein Miksa volt, akinek a helyi kereskedelemben betöltött szerepének változásáról sajnos máig nem sikerült elegendő információt összegyűjtenem, így ennek oka egyelőre rejtély.³⁹

Zsidó tulajdonú egyéni és társas cégek, zsidó alapítású gyárak, üzemek Szigetváron

A Kaposvári Királyi Törvényszék Cégbírószáma Lajstromkönyvei az 1876 és 1949 közötti időszakban működött valamennyi Somogy megyei cég adatait tartalmazzák. A forrásban

³⁸ SML V. 303. Szigetvár nk. Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma 1887.

³⁹ Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest, 1892. (hungaricana.hu)

megtalálható a cég bejegyzésének, illetve megalakulásának dátuma, a cégbirtokos személyére és tevékenységére vonatkozó adatok, illetve a cég megszűnésének vagy nyilvántartásból való törlésének dátuma, több esetben indoklással ellátva. Kutatásom során a lajstromkönyvek szigetvári cégekre vonatkozó bejegyzéseit vizsgáltam, választ keresve azon kérdésekre, hány zsidó alapított Szigetváron egyéni, illetve társasceget, illetve mekkora volt a zsidó tulajdonban lévő egyéni, illetve társascégek aránya a nemzsidó tulajdonban levőkhöz képest az 1867-1914 közötti időszakban.

Zsidó alapítású egyéni cégek

1876-ban a városban 33 egyéni cég működött, ebből 30 volt zsidó tulajdonban. Innentől lassú ütemű emelkedés kezdődik a cégek számát illetően, amely 1891-ben éri el csúcspontját; ekkor a városban 55 egyéni cég működik, amelyből 47 zsidó tulajdonban van. 1892-re azonban a cégek száma drasztikusan lecsökken, a korábbi 55-ből mindössze 32 marad, amelyből csak 25 van izraelita lakos tulajdonában. A cégek száma ugyan 1892-93-tól ismét emelkedésnek indul, azonban ez az emelkedés már más lesz, mint 1891 előtt. 1895-re felemelkedik a szigetvári cégek száma 45-re; a diagramon látható azonban, hogy míg korábban a zsidó cégek számának változása szinte párhuzamosan, egyszerre mozgott a város összes cégével, addig 1892 után a zsidó cégek száma elmarad a település összes cégének változásához képest. 1895-ben a város 45 cégéből csak 32 a zsidó tulajdonú, 1900-ban pedig az 51 szigetvári cégből 37. A növekedés 1905 és 1909 között intenzívebbé válik; 1909-re az 1891-es drasztikus csökkenés előtti szintet jóval meghaladó számú cég működik Szigetváron, szám szerint 65, amelyből azonban mindössze 48 az, amely zsidó tulajdonban van. 1910-re ismét történik egy visszaesés, a 65 egyéni cégből 56 marad, a zsidó cégek száma 40-re esik vissza. 1910 és 1914 között a cégek száma lassú csökkenésnek indul, amely valószínűleg a közelgő háború hatásainak tudható be.⁴⁰

Az egyéni cégeket ágazati lebontásban vizsgálva megállapítható, hogy szinte mindegyikben magas a zsidó tulajdonúak aránya. A különféle szeszesital-kereskedelmi ágakban (bor-, pálinka- és sörkereskedés, bor-, sör-, pálinka- és szesznagykereskedés, borügynökség) 6 fő tevékenykedett, ebből 4-en zsidók.

Az egyéni cégek között 8 szatócsüzlet van bejegyezve, ezekből 7 van izraelita személy tulajdonában. A vizsgált időszakban ketten folytattak deszkakereskedést a szatócsbolt üzemeltetése mellett, Blau Bernát és Fuchs Ábrahám, utóbbinak a deszka- és fakereskedés volt

⁴⁰ Kaposvári Kir. Tvsz. Cégb. lajstromkönyveinek adatai alapján.

a fő profilja; özvegy Steiner Márkusné pedig az 1870-es évek végén megváltoztatta vállalkozása tevékenységét.

Az építő- és tüzelőanyaggal kereskedő szigetváriak mindegyike izraelita; 6 személy tevékenykedik ebben az ágazatban, amely a deszka-, épületfa-, tűzifa-, metszett fa-, só- és kőszén-, cement-, cementáru- és építőanyag-kereskedést foglalja magába, de az ezen tevékenységet végzők közül többen üzemeltettek más típusú üzletet is. Blau Bernát például szatócsboltot, özvegy Diamant Salamonné vegyeskereskedést működtetett deszkakereskedésével egyidőben.

A legtöbb zsidó cég a ruhaipari ágazathoz köthető. Ebbe tartoznak a szűcsök, a férfi- és női szabó iparüzletek, a divatáru-, rőfös-, posztó-, vászon- és rövidáru-kereskedések, a kalaposboltok és a kékfestő vállalkozások. 39 cég működött ebben az ágazatban, ebből 36 zsidó tulajdonban volt; A város 13 divatárusa közül 12 izraelita; Böhm Amália, Fischer Lipót, Lakenbach Ign. Fia és Stein Samu kizárólag divatáru-kereskedéssel foglalkozott. Akiknek nem ez volt a fő profilja, de kereskedésének részét képezte, többnyire ugyancsak ruhaipari cikket árultak. Deutsch Dávid Fia, Heisler Sándor, Kobza Károly, Lakenbach Ignácné és Politzer Samu rőfös kereskedésében folytatott divatáru-kereskedelmet; Eckstein Dávidnak visszaemlékezések és más primer források szerint a szabótevékenység volt az első számú munkája; özvegy Steiner Márkusné szatócsüzletet üzemeltetett korábban, ezen vállalkozását változtatta vászon-, rövid- és divatáru-kereskedéssé; Zeisler Dávid pedig posztó- és vászonkereskedelem mellett foglalkozott divatcikkek eladásával. Hárman szabó iparüzletet tartottak fenn; ők Fried Salamon, Morgenstern Bernát és Wéber Józsefné voltak. Rövidáru-kereskedéssel foglalkozott – bár nem kizárólagosan – Fried Jerta, Grünhuth Leonóra, Skorb Adolf, Sulzer Mari és Tauss Adolf. A rövidáru-kereskedelmet többnyire ők is más ruhaipari kereskedelemmel együtt végezték, mindössze Tauss Adolf kereskedése szorítkozott egy ágazatra. A kizárólag rőföskereskedést folytató szigetvári zsidók Deutsch Dávid, Fried Ferdinánd, Fried Nándor, Grünhuth Manóné, Kremsir Anna, Lakenbach Ignác, Lakenbach Oszkár, Rechnitzer Sándor, Schwarcz Lajos, Sulczer Mór, Sulczer Móricz utóda, és Weiller Samu voltak. Az egyetlen kékfestő iparüzleti tevékenységet végző egyéni cég Szigetváron Kardos Gyula vállalkozása volt.

A vegyeskereskedés volt a másik ágazat, amelyben a zsidóság nagy számban képviseltette magát. 1876 és 1914 között 29 egyéni cég került a nyilvántartásba, ezek közül 21 volt zsidó tulajdonban. Nagyjából fő profiljuk volt a vegyeskereskedelem, mindössze 3 olyan zsidó

kereskedőt találunk köztük, aki más tevékenységet – deszka-, fűszer- vagy terménykereskedelem – is végzett mellette.

A gabona- és terménykereskedési ágazatban a szigetvári zsidók egyeduralkodók voltak. 14 céget tart nyilván a lajstromkönyv a vizsgált időszakra vonatkozóan, mindegyik zsidó tulajdon. Ehhez az ágazathoz a gabona- és (nyers)terménykereskedőket, gabona- és terménybizományi üzleteket, lisztárusokat és gőzmalmokat soroltam.

A vas- és fűszerkereskedőknél pont fordítottja a helyzet. Nyolc ilyen kereskedő van a városban, és közülük mindössze ketten zsidók: Pollák Herman és Steiner Ferdinánd. Steiner fő profilja vegyeskereskedés, Pollák csak fűszerkereskedő.

Találunk néhány olyan ágazatot, amelyben nagyon kevesen dolgoznak. Ilyen a kézműáru-kereskedelem, amelyet 2 zsidó lakos, Skorb Adolf és Zeisler Dávid folytatott Szigetváron. A könyvkötészetek, könyvnyomdák és -kereskedések közül hármat tart nyilván a cégbírószági iratanyag, ebből kettő van zsidó kézben: Kozáry Ede vállalkozása, amelynek tevékenységi körébe könyvkötészet, nyomda, könyv- és norimbergi áru-kereskedelem tartozott, valamint Krausz Adolf Corvina könyvnyomdája, amely szintén ellátott könyv- és papírkereskedelmi funkciókat. Az üveg- és porcelánkereskedők hárman vannak, mindegyikük izraelita. A 4 tímárból, illetve bőrkereskedőből 3 zsidó. A cipészek, cipőkereskedők 4-en vannak, közülük 3-as zsidók. A festőkereskedést, mai szóval festékboltot üzemeltető Kardos Anna, az ágazat egyetlen képviselője Szigetváron szintén izraelita, ahogy Fried Nándor, az egyetlen itteni kereskedelmi ügynök is. A városban egyetlen szűcs alapított egyéni céget, a német szűcsként és kalapkészítőként dolgozó, izraelita vallású Sohr Hermann.⁴¹

Zsidó alapítású társaségek

Míg egyéni cégből rengeteget találni, addig a társaségek száma nagyon kevés. 1885-ig 10 alatt van a társaségek száma; 1891 után 6-ra esik vissza, 1898-ra azonban számuk 10 fölé emelkedik. 1907-ben éri el a társaségek száma a csúcst 13 céggel, utána, bár évről évre változik, de mindig 10 közelében marad.

Szigetváron a cégbírószági lajstromkönyvek 21 zsidó társas céget tartanak nyilván: 6 bőripari vállalkozást, 5 ruhaipari társas céget, 1 fűszer-, anyag-, festék- és gyarmatáru-kereskedést, 5 gabonával, illetve malomiparral kapcsolatos kereskedelmi vállalkozást, 1 üvegkereskedést, 1

⁴¹ Kaposvári Kir. Törvényszék Cégbírószágának lajstromkönyvei. Egyéni cégek 1876-1949. I-V. kötet

bor- és sörkereskedést, illetve a tevékenység megnevezése nélkül bejegyzett, pécsi Engel Adolf és Fiai céget, amely valószínűleg a cég itteni fakeskedelmi lerakatát takarhatja⁴².

Szigetvári Cipőgyár

A város első cipőgyárának története a 19. századig nyúlik vissza. Alapítója Neumann Lipót vásározó cipésmester volt, aki 1885-ben alapította meg azt a műhelyt, amely a gyár tulajdonképpeni jogelődje volt⁴³. A gyár történetéről az alapító egyik fiától, Neumann Ferenctől tudhatunk meg információkat, aki egy, jelenleg ismeretlen szigetvári lakosnak elküldte apja egykori vállalkozásának történetét, segítségképpen a diplomamunkájának elkészítéséhez. Fia elbeszélése szerint Neumann Lipót az 1880-as, 90-es években áruit még a helyi piacon, valamint a Dráva menti községek vásárain értékesítette. A műhely fejlesztése azonban olyannyira nagy léptékű volt, hogy a századforduló körül megindulhatott a gyári termelés, bőrtalpú vászoncipők készítésére specializálva⁴⁴.

Neumann Lipót és családja ekkor a Berzsényi utca 1. szám alatti háznak volt tulajdonosa. A ház eredetileg Lakenbach Ignácéé volt, majd egy nemzsidó házaspárhoz került, tőlük vásárolták meg Neumannék⁴⁵. Az eredeti házat (valószínűleg) lebontották, és a telekre felépült az új cipőgyár egyemeletes épülete. Az emeleti részen működött a felsőrészkészítő részleg, a földszinten pedig a jelentős mértékben gépesített alsórészkészítő gyáregység kapott helyet. A talpkivágás, fényezés és a kész cipők bedobozolása a telken álló kisebb földszintes épületekben történt.

A család egyik rokona Nagykanizsán létrehozott egy konkurens vállalkozást, amelyet a Szigetváron kikísérletezett módszerekkel és az itt szerzett tapasztalatok, eredmények felhasználásával akart sikerre vinni. Ez a rokon átcsábított Kanizsára több gyakorlott, munkájához értő szigetvári munkást is, így akadályozta a szigetvári üzem fejlődését, mivel piacot és munkaerőt vett el tőle.

Később a kanizsai vállalkozás összeomlott, azonban ezzel együtt a gyár vászoncipő-piaca is, ami az egyre növekvő cseh behozatal folytán egyébként is megrendült⁴⁶. 1904-ben a gyár alapítója Neumann és Bienenfeld néven, saját maga és Bienenfeld Izidor nagyatádi bórkereskedő társaságával új társas céget hozott létre⁴⁷, amely cég német gyártmányú bérelt

⁴² Kaposvári Kir. Törvényszék Cégbíróságának lajstromkönyvei. Társas cégek 1876-1949. I-XIII. kötet

⁴³ Bősze – Ravazdi – Szita 2006: 443.

⁴⁴ Neumann: Jegyzetek

⁴⁵ SML V. 303. 65. doboz, 407. sz. kataszteri birtokív

⁴⁶ Neumann: Jegyzetek

⁴⁷ Kaposvári Kir. Tvsz. Cégb. lajstromkönyvei; társas cégek V. kötet 2. sz.

gépeivel napi kb. 150-200 páras termelést ért el. A cég férfi és női bőrcipőket gyártott, mintegy 80-100 főnyi munkást foglalkoztatva; így tulajdonképpen már valódi gyárnak számított. A termékeket a 63 megyéből álló belföldi piacon kívül Galíciában és a Balkánon értékesítették. A gyártmányok olcsóbbak, de rosszabb minőségűek voltak, ami az egyetlen magyarázata, hogy egy kis kapacitású cipőgyár miért a Monarchia kockázatos piacain volt kénytelen helyet kiharcolni magának.

1910 körül a cipőgyár egy cca. 20 lóerős nyersolajmotorral és saját villamosáramszolgáltatással rendelkezett. A községben, amelyben még ekkor is olaj- illetve gázvilágítás volt jellemző, az ablakokból kiáradó villanyfény kétségkívül a modern ipari fejlődést jelképezte. A villanyfény azonban hamarosan elsötétült; 1912-ben tűz ütött ki a gyárban, amely hatalmas károkat okozott. A gyár helyzetét súlyosbította a Balkán-háborút követő gazdasági pangás és az ebből folyó hitelezési veszteségek, amelyek zavart okoztak az üzem működésében. A családi cipőüzlet, amely a helyi gyártmányokon kívül magas színvonalú, márkás cikkeket is árusított, nagy segítségnek bizonyult, hogy megfelelő újraszervezés után a termelés folytatódhasson.

Bár nagy nehézségek és többszöri válságok közepette ugyan, de a Neumann-cipőgyár átvészelte az első világháborút és az utána következő időszakot is⁴⁸; talán ez, és a két világháború közötti ismételt felfutás volt az oka annak, hogy a város első valódi gyára, és egyúttal a legjelentősebb zsidó alapítású üze me a kommunista hatalomátvételt és az 1989-es rendszerváltást is túlélte, csak a privatizációja utáni években zárta be kapuit végleg⁴⁹. És bár a gyár régóta nem működik; épületei elhagyottan pusztulnak, szép lassan pedig alapítójának neve és emléke is feledésbe merül, valamilyen szempontból mégis Neumann Lipótnak és családjának köszönhető, hogy Szigetváron napjainkban is több cipőkészítő üzem végez termelést bel- és külföldi piacokra egyaránt.

Fischmann Adolf gőzmalma

Szigetváron a dualizmus korának első nagyobb ipari üzemeként tartható számon a Fischmann-féle gőzmalom. Az első, még csak két darálókővel rendelkező kis malmot az 1880-as évek elején alapította Fischmann Adolf helyi kovácsmester⁵⁰. Fischmann a felvidéki Hedri faluból származott⁵¹; két testvérével, akik közül Ármin Szentlőrincen lett gőzmalom-tulajdonos⁵²,

⁴⁸ Neumann: Jegyzetek

⁴⁹ Szigetváriak szóbeli közlései alapján

⁵⁰ Bősze – Ravazdi - Szita 2006: 448; évszám általam helyesbítve

⁵¹ Szigetvár nk. képv. jkv. 1882. 40. sz.

⁵² Pécsi Napló 1936. nov. 28. 5.

Samu pedig Szigetváron kereskedő⁵³, az 1880-as években települtek Somogy megyébe. Adolf 1882-ben kapta meg a szigetvári illetőséget; az ez évi képviselő-testületi jegyzőkönyv kapcsolódó bejegyzése már ekkor gőzmalom-tulajdonosként említi⁵⁴ – feltételezhető tehát, hogy már korábban ideköltözött és megalapította vállalkozását. Mivel Fischmann egy önjáró cséplőgarnitúrának is tulajdonosa volt, az az elképzelés vezérelte a malom megalapításakor, hogy azon gazdák, akiknél csépel, a gabonaőrlést is nála fogják elvégeztetni. Megérzése nem csalt. A napi 20-25 mázsa kapacitással működő malom pár év leforgása alatt annyi hasznat termelt, hogy Fischmann 1912-ben jelentős fejlesztésekbe fogott, megteremtve ezzel a mai malom stabil alapjait. Az épület és a műszaki berendezések fejlesztése következtében a malom képessé vált 10 tonna/nap teljesítményre. A hajtóenergiát fatüzelésű gőzkazán szolgáltatta. Az első világháború után és a 20-as évek elején újabb fejlesztések történtek, amelyek a két világháború között folytatódtak. A malom ekkor győzte le valamennyi konkurensét, a legjobb minőségű őrlemény kibocsátásával⁵⁵. Nem véletlen, hogy ez maradt az egyetlen olyan zsidó alapítású üzeme Szigetvárnak, amely napjainkban is töretlenül működik.

A fentebb ismertetett két vállalkozás volt a legjelentősebb a városban működött üzemek közül; ezen két ipari létesítményen kívül más zsidó gyárak is keletkeztek: Bienenfeld Sándor és Ehrenfeld Vilmos bőrgyárat, Kardos Jakab kékfestőgyárat, Singer Ármin épület- és tűzfatelepet létesített, Weisz Vilmos pedig a Kossuth Ferenc utca 63. szám alatti, korábban Bozó István üzemeltette malmot vette át⁵⁶, amely feltehetően még az első világháború éveiben is működött⁵⁷. Ezek a vállalkozások azonban korántsem váltak olyan nagy jelentőségű ipari üzemmé, mint a Neumann-cipőgyár vagy a Fischmann-gőzmalom. Szerepük azonban korántsem elhanyagolható: ezek ugyanúgy Szigetvár iparának részét képezték, és a fogyasztói igények kielégítésén túl hozzájárultak a város iparának fejlődéséhez, mint a fentebb ismertetett két nagyipari üzem.

A szigetvári zsidó értelmiség

A szigetvári rabbik

1872-ben lett Szigetvár főrabbija a Berend Béla után talán legismertebb szigetvári rabbi, Klein Gyula, aki „*nehéz küzdelmek közt, magán úton képezte ki magát a rabbi pályára*”⁵⁸. Mindössze

⁵³ Szomolányi Andrásné visszaemlékezése alapján

⁵⁴ Szigetvár nk. képt. jkv. 1882. 40. sz.

⁵⁵ Bősze – Ravazdi – Szita 2006: 448.

⁵⁶ Szigetvár nk. kat. telekkönyve 1883.; Távbeszélő-előfizetők névsora 1913.

⁵⁷ Molnár Lapja 1918. január 19. 49.

⁵⁸ Magyar-Zsidó Szemle 1895: 460.

22 éves volt, amikor a szigetvári hitközség meghívta a főrabbi pozíció betöltésére. Itt, Szigetváron készítette el 1878-ban talmudfordítását *A babyloni Talmud első könyve. Az áldásmondatokról.* címmel, amely két kiadást is megért és az első magyar nyelvre lefordított szemelvény a babiloni talmudból⁵⁹. (A mű egyik példánya 2022-től a szigetvári Molnár Imre Városi Könyvtár gyűjteményében is megtalálható.) Klein az elsők között van azon szigetvári értelmiségiek körében, akik foglalkoztak a helyi zsidóság történetével. *Zsidók Szigetvárrott a XVII. és XVIII. században*⁶⁰ című írása, mely a Magyar-Zsidó Szemle 1884. évi számában jelent meg, pontatlanságai ellenére is a szigetvári zsidóságtörténeti kutatások első lépcsőfokának tekinthető. Ugyancsak Szigetváron írta meg *Ünnepi beszéd ő felsége Ferencz József születésnapjának évfordulóján, 1883-iki augusztus 18-án (a „vigasz” szombatján)* című művét, amely a talmudfordításhoz hasonlóan a szigetvári izraelita hitközség kiadásában jelent meg⁶¹.

Az Egyenlőség 1886. július 25-i számában megjelent cikk szerint Klein Gyulának köszönhető a szigetvári zsidó elemi népiskola felvirágoztatása. „Sajnos, de igaz, hogy kevés oly község van, hol az iskola tanító testülete a rabbival jó lábon áll. [...] Természetesen vannak dicséretre méltó kivételek is. Ezen kivételekhez tartozik Dr. Klein Gyula szigetvári főrabbi is. Ő az, ki a szigetvári izr. iskola tanítótestületével egyetértve az iskolának oly hírnevet szerzett, hogy a környékbeli faluk zsidó szülői nagy áldozatok árán, még Kaposvár, Pécs környékéről, sőt Horvátország falvairól is szívesen küldik gyermekeiket a szigetvári zsidó iskolába. Sőt mi több Szigetvárrott — a még csak néhány évvel ezelőtt hírhedté volt antiszemita helységben — intelligens keresztény szülők gyermekei is szokták a zsidó iskolát látogatni.”⁶² Hogy mi igaz a cikkben felhozott méltatásban és mi az, ami túlzó dicséretnek mondható, sajnos nem lehet elbírálni, de a sajtóban megjelent cikkek alapján Klein nem csupán képzett tudós és nagy irodalmi műveltséggel rendelkező ember lehetett, hanem elhivatott rabbi is, aki valóban átérezte hivatását. Felvilágosultságáról tesznek tanúbizonyságot az Egyenlőség és a Magyar-Zsidó Szemle hasábjain megjelent írásai is.

Klein 1887-ig volt rabbi a szigetvári hitközségben; ebben az évben Óbudára hívták, amely hitközség Hirsch Márkus 1880-as távozása óta rabbi nélkül volt⁶³. „Szigetvár nehezen vált meg

⁵⁹ Szinnyei 1899: Klein Gyula szócikk; Magyar Zsidó Lexikon 1929: 850.

⁶⁰ Magyar-Zsidó Szemle 1884. 540-541.

⁶¹ Szinnyei 1899. Klein Gyula szócikk

⁶² Egyenlőség 1886. július 25. 3-4.

⁶³ Egyenlőség 1887. szept. 4. 6.; Magyar Zsidó Lexikon 1929: 488.

tőle, s hogy mennyire érzi veszteségét, mutatja az az érzékeny búcsú, melylyel a távozonak, Szt-Lőrinczig elkisérvén őt, isten hozzádot mondtak.”⁶⁴

Klein utódja Kohn Ármin lett, akit 1889. május 30-án iktattak be hivatalába. *„Lelkes örömmel fogadta a hitközség újonnan választott rabbiját és az örömben mi is osztozunk, mert a megválasztott rabbi előkelő gondolkodású, művelt és képzett férfiú, igaz magyar és jeles szónok, ki nemcsak hitközségünknek, de városunknak is dísze fog válni.”* – írta az Egyenlőség a beiktatásról szóló cikkében. Kohn Ármin – elődjéhez, Klein Gyulához hasonlóan – szintén felvilágosult ember volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint azon beszéde, amelyet beiktatásakor a zsinagógában tartott. A beszéd témája „A zsidó vallás és haladás” volt. Kohn eképpen fogalmaz: *„Az emberiségnek folyamatosan haladnia és fejlődnie kell. Prófétáink legszebb tana, hogy majdan el fognak enyészni a válaszfalak, melyek az embereket egymástól eltávolítják. E boldog kor pedig csak úgy érhető el, ha a felvilágosodás, és a mi vele karöltve jár, az erény és erkölcsiség mindig szélesebb körökbe vitetik, mindig magasabb polczra emeltetik. Izrael hivatása tehát a világosság ápolása és terjesztése. [...] A mi korunkban, midőn hazánk édes gyermekeinek fogadott bennünket, kettős kötelességünk, hogy a közös munkának bennünket megillető részét lelkiismeretesen oldjuk meg. De a végből úgy saját magunk, mint a jövő nemzedék érdekében véget kell vetnünk azon közönyösségnek, mely felekezetünkben, fájdalom, már meghonosodott. Fel kell ébreszteni a régi szeretetet vallásunk iránt s a régi lelkesedést Izrael világtörténeti hivatásáért. Ez csak két eszköz által érhető el: vallásunk tanainak és a zsidóság múltjának ismerete által. »Kötelességemnek fogom tehát tartani, ez ismereteket terjeszteni az által, hogy a vallásunk hirdette tanoknak örök becsét és elavulhatatlanságát mindig újra meg újra fogom hangoztatni s hogy gyakran el fogom vezetni hitközségemet őseink küzdterére«.*”⁶⁵

Hogy mi történt később Kohn Árminnal, ami miatt végül elmeegógyintézetbe került, nem tudni. 1895-ben, két évvel halála előtt azonban már mutatkoztak rajta a mentális betegség jelei⁶⁶. Kohn Árminon egy idő után valószínűleg teljesen elhatalmasodott az örület, ugyanis Berend főrabbi jó pár évtizeddel később emlékirataiban arról ír, hogy a rabbit olyannyira megörjítette a hitközség, hogy egy elmeegógyintézetben lehelte ki a lelkét 1897. szeptember 21-én,

⁶⁴ Egyenlőség 1887. szept. 4. 6.

⁶⁵ Egyenlőség 1889. június 2. 5-6.

⁶⁶ Pécsi Közlöny 1895. június 20. 2-3.

mindössze 34 évesen⁶⁷. Az én meglátásom szerint a rabbit talán egyetlen gyermekének 1893-as elvesztése⁶⁸ viselte meg annyira, hogy végül idáig jutott.

Kohn utódjáról, Mandl Árminről igen kevés információm van. A Pécsi Figyelő 1898. november 25-i számából tudjuk, hogy Mandlt ugyanazon hónap 24-én iktatták be hivatalába. Székfoglaló beszédjében *„kiemelte, hogy mi képezi lelkipásztori hivatását, hogy az ősök hagyományát, melyért küzdöttek, életüket feláldozták, az utódok a mai kornak megfelelően meg ne csorbítsák. Kifejtette a zsidók hazafiasságát; végül kérte a hitközséget, hogy támogassa működésében.”*⁶⁹ Mindezek ellenére a rabbi és a hitközség között a századfordulóra igencsak megromlott a viszony: állítólag nagy botrányok is voltak, amelyek annyira kellemetlenné váltak a hitközségre nézve, hogy a rabbi távozását szerették volna elérni. Mandl rabbi azonban erre csak nagy összegű, „illő” végkielégítésért cserébe volt hajlandó. A hitközség végül rendkívüli közgyűlést hívott össze, ahol egyhangúlag megszavazták, hogy egy budapesti banknál keletkezett adósságát átvállalják, és 7500 korona készpénzt fizetnek ki neki. *„Ezzel szemben Mandl Ármin dr. nyomban köteles állásáról lemondani és a hitközséggel szemben minden néven nevezendő követelése megszűnik. Julius 1-éig még végezheti a papi teendőket a stoláris illetmények ellenében, de augusztus elsején köteles a papi lakást a hitközség rendelkezésére bocsájtani.”* A gyűlés lezajlása után *„az előjáróság megszerkesztette és aláírták a kölcsönös lemondó nyilatkozatot, kifizették a rabbit és ezzel az oly régóta húzódó rabbi ügy minden jel szerint végleg befejeződött.”*⁷⁰

Mandl Ármin hivatalosan 1916-ig volt rabbi Szigetváron. A beregszászi Zsidó Néplap jóval később, a 30-as években tudósított Mandl azon döbbenetes tettéről, amely rabbinátsa végét követően történt. Mandl, miután 1916-ban hivatalosan is megszűnt a szigetvári hitközség rabbijának lenni, pár év múlva katolizált⁷¹. Ezt követően állami tanfelügyelői állást kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, amelyet dr. Vásárhelyi Nándor néven élete végéig megtartott⁷². Az eset olyannyira mély nyomot hagyott a hitközségben, hogy az évtizedeken keresztül nem volt hajlandó utódját megválasztani, erre csak 1937-ben, közel húsz év után került sor.⁷³ Az 1916 és 1937 közötti időszakban szerződéses rabbik látták el a teendőket, akiket

⁶⁷ Berend főrabbi emlékiratai. Szigetvári Várbaráti Kör archívuma.

⁶⁸ Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1893. (MILEV)

⁶⁹ Pécsi Figyelő 1898. nov. 25. 3.

⁷⁰ Somogyvármegye 1912. május 15. 3.

⁷¹ Megválasztják a szigetvári kitért rabbi utódját. Zsidó Néplap, 1937. február 12. 3. (Borjáti 2021. 15.)

⁷² Frojimovics 2008: 21.; Berend főrabbi emlékiratai

⁷³ Borjáti 2021: 15.

többek között Mágocsról (Lebovits József az 1910-es években) vagy Pécsről (Wallenstein Zoltán a két világháború között) hívtak⁷⁴.

Orvosok és tanítók

Ezen foglalkozások tagjairól van jelenleg a legkevesebb információm. A szigetvári orvosok között talán az 1805-ben Óbudán született Breslauer Konrád volt az első izraelita. Breslauer orvosi pályafutása az 1833-ban Budán kiadott munkájával, egy, a heveny belső vízfejűségről írott orvosi székfoglaló értekezéssel (*Dissertatio inaug. medica sistens hydrocephalum internum acutum*) indult⁷⁵. Szigetvárra 1858-ban nevezték ki gyakorló orvosnak, erről az Orvosi Hetilap 1858. július 4-i száma tesz említést⁷⁶. Alapító választmányi tagja volt a Szigetvári Takarékpénztár Részvénytársaságnak⁷⁷. Életének további eseményeiről egyelőre nem sikerült újabb információk birtokába jutnom, későbbi kutatásaim bizonyára nagyobb sikerrel járnak majd e téren.

Vele egyidőben tevékenykedett a városban dr. Kohn Izrael sebészorvos. Halotti anyakönyvi bejegyzése szerint Besztercén született 1804 körül⁷⁸. Életének főbb eseményei sajnos nem ismertek, hozzám került azonban egy forrás, amelyből csekély mennyiségű, de annál értékesebb információkhoz jutottam hozzá. A császári és királyi belügyminisztérium a III. nemzetközi statisztikai kongresszus alkalmával, amelyet 1857-ben Bécsben rendeztek, egészségügyi igazgatási statisztikai programot javasolt; évégett készült el dr. Franz Xaver Linzbauer *Statistik des Medicinal-Standes, der Kranken- und Humanitäts-Anstalten, der Mineralwässer, Bäder, Trink- und Gesundbrunnen von Ungarn* című, 1859-ben Bécsben kiadott munkája. Ezen munka ismerteti az 1857-ben Szigetváron tevékenykedő orvosokat, sebészeket és gyógyszerészeket, köztük a fentebb említett Breslauer Konrádot, és az 1835-ben Pesten tudományos fokozatot szerzett Kohn Izrael címzetes sebészorvost⁷⁹. Kohn 1870. június 16-án halt meg Szigetváron⁸⁰; sírköve a zsidó temetőben ma is megtalálható.

Breslauer Konrád még az 1870-es években is tagja volt a Szigetvári Takarékpénztár Rt.-nek⁸¹, tehát valószínű, hogy orvosi feladatait is ellátta még ekkoriban, de egyebet nem tudni róla. Az utána következő orvosokról azonban már több említést találunk a primer forrásokban.

⁷⁴ Bősze 2005: 85.; Magyar Zsidó Lexikon 1929: 957.

⁷⁵ Szinnyei 1899: 1336.

⁷⁶ Orvosi Hetilap 1858. júl. 4. 416.

⁷⁷ Budapesti Közlöny 1870. nov. 15. 7901.

⁷⁸ Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1870. (familysearch.org)

⁷⁹ Linzbauer 1859: 202.

⁸⁰ Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1870. (familysearch.org)

⁸¹ Központi Értesítő 1876. aug. 25.-i bejegyzése alapján

Dr. Gyárfás (Goldmann) Leó eredetileg Villányban volt gyakorló orvos. Eredeti nevét a Mohács és Vidéke újság 1902. március 16-i számából ismerhetjük, aznap vezette ugyanis oltár elé Fischmann Adolf szigetvári malomtulajdonos Aranka nevű lányát⁸². Tevékenységét több helyütt megemlíti a sajtó, a legtöbbet azonban halálakor közölték le róla a lapok. A doktor Nagykanizsán teljesített szolgálatot „népfölkelő orvosként” az I. világháború alatt, egy ottani katonakórházban, ahol három szelet romlott szalámitól ételmérgezést kapott, és egy budapesti klinikán elhunyt. 41 éves volt, két gyermeket hagyott hátra⁸³. Gyárfás az Egyenlőség szerint nem csak Szigetvár községnek, de a helyi Chevra Kadisának is orvosa volt, illetve a hitközség választmányának tagjaként nagy szerepet vállalt a felekezeti életben is. Előbbi tisztsége miatt a szentegylet díszsírhelyet jelölt ki számára a temetőben⁸⁴.

A századforduló éveiben kezdte meg orvosi tevékenységét Szigetváron dr. Vajda Ignác, későbbi utódja, Weisz Albert, illetve a Szigetvári Közkórház későbbi igazgató főorvosa, dr. Rosenberger Alajos⁸⁵. A későbbiekben a zsidók jelenléte az orvosszakmában, bár nem lesz meghatározó, de végig folyamatos marad, egészen a holokausztig.

Szigetváron a 19. század elejétől vannak adatok házitánítókról. Mivel ekkor a zsidók még nem rendelkeztek saját felekezeti iskolával, a legtöbben a községi elemi népiskolába járatták gyermekeiket. A szigetvári zsidó iskolát az 1850-es években alapíthatták, 1850 előtről nincs adat létezésére. A dualizmus korában vált igen jelentős intézménnyé ez az iskola, amely ekkor olyan magas színvonalú oktatást nyújtott, hogy nem zsidó szülők is beíratták ide gyermeküket. Több tanító nevét is ismerjük, aki egykor Szigetváron dolgozott. Alexander Mór, Hecht Fülöp és Maislis Ferenc az 1870-es években már tagja volt a tantestületnek; az 1852-ben született Hecht Fülöp itt kezdte tanítói pályáját, a Szigetvári Tanító Egyesületnek főjegyzője volt. Rosenfeld Fáni később került az iskolába segédtanítónőként; Schichtanz Ármin az 1880-as években volt az iskola alkalmazottja; Hecht Fülöphöz hasonlóan ő is itt kezdte pályáját, főtanítóként és az iskolai és ifjúsági könyvtár vezetőjeként. 1886-ban Budapestre költözött. Az 1880-as évek végén Ösztreicher Adolf, Maislis Mór és Bruckner Erzsébet voltak tanítóként alkalmazva, az 1890-es években csatlakozik hozzájuk Kárpáti Manó. A századfordulón a tanítók száma 2-3 között mozgott. Miután az iskola leghosszabb ideig aktív pedagógusát,

⁸² Mohács és Vidéke 1902. márc. 16. 2.

⁸³ Pécsi Napló 1916. jún. 22. 4.;

⁸⁴ Egyenlőség 1916. júl. 1. 13.

⁸⁵ Több sajtóforrás alapján.

Ösztreicher Adolfot 1914-ben nyugdíjazták, az iskola egyetlen tanítónőt alkalmazott, Tarján Jenőné. Az iskola innentől kezdve lejtőre került, végül a húszas években megszűnt.⁸⁶

Szigetvári zsidó egyesületek a kiegyezéstől az első világháborúig

A jótékonyosság, valamint a szegények és elesettek támogatása mindig kiemelt jelentőségű volt a zsidók számára; fontossága a mózesi törvények erkölcsi tanításából ered, formáinak jelentős része pedig már a bibliai korban kialakult. A jótékonyosság a zsidó etikának is meghatározó alapelve volt, amely a legnagyobb erénynek tekintette azt; az emancipált zsidóság pedig nem csupán ezért gyakorolt bőkezűséget sokszor nem zsidókkal is, hanem az előítéletek leküzdését szerette volna elérni azzal, hogy bizonyítja, ő is jó ember, jó magyar, értékes állampolgára az országnak. A különféle zsidó karitatív egyesületek nagyon sokat tettek nemzetük iránti szolidaritásuk és hűségük bizonyítására, tevékenységük azonban egyáltalán nem hozott nagy áttörést befogadásukat illetően.⁸⁷

A Szigetvári Segélyegylet Szövetkezet 1872. februárjában alakult. Első vezérigazgatója a gabonakereskedőként tevékenykedő és egy ideig hitközségi elnöki posztot is betöltő⁸⁸ Rosenthal Ferenc volt, az igazgatótanácsban pedig, bár nem kizárólagos, de végig számottevő a zsidók jelenléte. Egyiküknek sem a segélyegyleti tevékenység volt a fő foglalkozása; kereskedők, orvosok, kávéház-tulajdonosok és iparosok egyaránt megtalálhatók az igazgatótanácsban. Az egylet eredetileg 5 éves időtartamra alakult, ám végül egészen 1940-ig működött.⁸⁹

A 19. század elején kezdtek megjelenni azok a női szervezetek, amelyek a korszakban uralkodó, társadalmi feladataikat tükröző kép, a templom-konyha-gyermek hármassága mentén próbáltak ezen keretből kitörni, létrehozva egyúttal egyfajta új, a nőkre jellemző társasági-szociális életet. Mivel ekkoriban a nők legfontosabb családon kívüli feladatának a jótékonytságot tartották, így a legtöbb, ebben az időszakban alakult nőegylet fő profilja a jótékonyosság volt. Másik alapvető feladata volt ezen egyleteknek a nők társadalmi helyzetének javítása, illetve a nekik szánt szerepre való felkészülés. A szegénygondozás egy részét ugyancsak a – többségében felekezeti – jótékony nőegyletek végezték.

Somogy megyében a dualizmus évtizedei alatt 13 nőegylet alakult, illetve működött. A legrégebbi ezek közül az 1850-es alapítású Csurgoi Izraelita Nőegylet volt; másodikként

⁸⁶ Kolics 2017: 92-113.

⁸⁷ Bószé 2005: 121.

⁸⁸ Somogy 1877. jan. 23. 1. (Zsidóság a Somogy tükrében repertórium 1866-1890.)

⁸⁹ Kaposvári Kir. Tvsz. Cégb. lajstromkönyvei; társas cégek I. kötet, 4.sz.; Szigetvár nk. képv. jkv.

alapították a Marcali Izraelita Nőegyletet 1869-ben, a sorban harmadikként pedig az ugyancsak 1869-ben megalakult Szigetvári Izraelita Nőegylet következett, amely azonban csak az „izraelita vallású szegények segélyezését” vállalta.⁹⁰

Bár a legtöbb zsidó egyesület irattára megsemmisült vagy eltűnt, tevékenységükről a korabeli sajtóból mégis sokat megtudhatunk; a lapok ugyanis rendszeresen beszámoltak a jótékonyági egyletek munkájáról, rendezvényeiről. A Szigetvári Izraelita Nőegylet például 1879-ben 100 forintot adományozott a szegedi árvízkárosultak megsegítésére. A nőegyletek általában alacsony tagdíjat szedtek, hogy a szegényebb polgárokat se riasszák el a belépéstől; azonban, mivel az így befolyt összegek nem fedezték céljaikra fordítandó kiadásait, gyakran rendeztek különféle gyűjtéseket, jótékonyági bálakat, „műkedvelő előadással egybekötött tánc-estélyeket”. Nem volt ez másképp Szigetváron sem, ahol szintén gyakoriak voltak a különféle jótékonyági célú tánc- és jelmezesestélyek, ünnepi bálók vagy a szilveszteri mulatságok. Az itt befolyt pénzüsszegek az egylet pénztárába kerültek, ebből finanszírozta a zsidó vallású szegények segélyezését, illetve saját tevékenységét is. Ezekről a sajtó rendszeresen tudósított, az események valamennyi részletét ismertette.⁹¹

A zsidóknak nem csak a jótékonyág tartozott kötelességei közé, hanem a betegek látogatása, a bikur cholim is. Két ősi intézménye volt a kötelezően létrehozott Chevra Kadisa, és a Chevrasz Bikur Cholim. Előbbi betegsegélyező és -látogató egylet volt, utóbbi pedig hitbuzgalmi, betegsegélyező és temetkezési egylet. A Chevra Kadisák alapszabálya sok esetben a 18. századig visszanyúlik. Ezekben precízen megszabták a beteglátogatások, virrasztások és a temetés rendjét, valamint az egyesület pénzügyi tevékenységét is. Ha valamelyik tag feladatát, kötelességét nem teljesítette, akár pénzbírságot is kivethettek rá. Az alapszabály gondosan meghatározta a temetés előtti és utáni kegyeleti szertartások tarifáit is.

Ilyen alapszabállyal rendelkezett a – valószínűleg – a megyében elsőként, 1749-ben alapított Szigetvári Chevra Kadisa. Első alapszabálya sajnos nem maradt ránk, a szabályzatot csak az 1896-os módosított novellájából ismerhetjük. A testület, bár önálló volt, mégis a hitközség felügyelte. Tagjai sokat vállaltak magukra; például a szegény betegek gyógyítását az egylet orvosa által, gyógyszerrel való ellátásukat, a haldoklók melletti virrasztást, a tagtársaknak és hozzátartozóiknak eltemetését, a temető felügyeletét, a szegények segélyezését és a betegek látogatását, a halála előtt alapítványt befizetett elhunytól való megemlékezést, valamint az

⁹⁰ Bösze 2005: 120-121.

⁹¹ Bösze 2005: 122.

alapítványok kezelését. Minden, a hitközséghez tartozó nagykorú férfi tagja lehetett az egyletnek, de a teljes jogú tagsághoz bizonyos kritériumoknak meg kellett felelniük: legalább három éve tagnak kellett lenniük, illetve nem lehetett két évnél régebbi tagdíjhátralékuk. A felvételi és beíratási díjakat a vagyoni helyzetet figyelembe véve szabták meg; ezek egyszerűek voltak, 2-54 forint között mozogva. Az egylet alapszabálya engedélyezte kiskorú fiú felvételét is. A tagok bizonyos összegű alapítvány befizetésével még életükben biztosíthatták, hogy haláluk után megemlékezzenek róluk.⁹²

A szigetvári Bikur Cholim betegsegélyező egyletről szinte alig találni információt. Az 1929-es Magyar Zsidó Lexikon szerint az egylet Klein Gyula rabbi vezetésével működött, ám korántsem biztos, hogy az ő rabbinátusa alatt alapították.⁹³ 1892-ből találtam egy említést a sajtóban; a Pécsi Figyelő 1892. március 30-án közli, hogy a Szigetvári Polgári és Izraelita Betegsegélyező Egylet szombat este hangversenyt rendez a Korona vendéglőben.⁹⁴ Hogy az itt említett egyesület azonos-e a szigetvári Chevrasz Bikur Cholimmal, arra máig nem találtam egyértelmű választ. Ahogyan arra sem, hogy voltak-e más egyesületei a szigetvári zsidó hitközségnek, amelyek léte és tevékenysége ma még feltáratlan. Ezen kérdésekre további kutatásaim során keresem a választ.

Összegzés

Manapság Szigetváron egy igen leegyszerűsített kép él a település egykori zsidóságáról. A Holokauszt óta eltelt évtizedek folyamán még az 1918-1944 közötti időszak embereit is elfelejtették, így nem meglepő, hogy a 19. századi szigetvári zsidókról szinte senki nem tud semmit. Ez a kutatás ilyen szempontból hiánypótló munkának mondható: amellet, hogy árnyalja a mai kor emberének fejében élő, végletekig leegyszerűsített képet Szigetvár dualizmus kori zsidóságáról, bemutatja azt a sokszínűséget, amely foglalkozásaikat és társadalmi tevékenységüket jellemezte. Mert a közhiedelemmel ellentétben nem egy kizárólag vagyonos bankárokból és kereskedőkből álló városi elitről van szó. Ugyan az iparosok között számuk igen alacsony, de jelen vannak ezekben a szakmákban. Cipészek, szabók, tímárok, mészárosok körében több izraelita személy volt, a textilipari és élelmiszeripari ágazatokban ráadásul nagyobb arányban is fordultak elő, mint a faipari ágazatban vagy a műszaki szakemberek között. Persze túlnyomó többségük kereskedelemmel foglalkozott, ez azonban szintén több ágazatra osztható, attól függően, mivel és hogyan kereskedtek. Élelmiszerrel, építőanyaggal,

⁹² Bősze 2005: 122-124.

⁹³ Magyar Zsidó Lexikon 1929: 849-850.

⁹⁴ Pécsi Figyelő, 1892. márc. 30. 4.

ruházati cikkekkkel, esetleg egyszerre több terméktípussal is. Számos kereskedőnek többféle termék árusítása is tevékenységi körébe tartozott. Emellett kereskedelmi tevékenységet végeztek az ügynökök, de valamilyen formában a vendéglősök, kocsmárosok, kávéháztulajdonosok is ide sorolhatók. Tevékenységük mellett vagyoni helyzetük is változatos képet mutatott, ennek alakulása azonban foglalkozásuk, tevékenységük és szolgáltatásaik mellett egyéb tényezőktől is függött. Többen kereskedelmi tevékenységük mellett pénzintézetekben is dolgoztak, mások vállalkozásból szerezték jövedelmüket. A kutatás során előkerült számos új információ révén talán sikerült jobban rávilágítani a szigetvári zsidóság változatos társadalmi és foglalkozási szerkezetére. Ez azonban még csak az első fázisa egy nagyobb, több mindenre kiterjedő kutatómunkának. Sok még a nyitott kérdés, amely válaszra vár, a lehetőségek azonban igen szűkösek; hatalmas mennyiségű forrásanyag vált semmivé vagy tűnt el nyomtalanul a huszadik század véres, viharos történelme során. Nagy részéről máig nem tudni, hová lett, mi történt vele, létezik-e még egyáltalán. Elég csak a hitközségi levéltárat, vagy a helyi zsidó családok hagyatékát említenem, és mindenki tudja, miről is van szó. A megmaradt forrásanyagból szerencsére valamennyit mégis rekonstruálni lehetett a szigetvári zsidóság történetéből. Világossá vált, hogy nem csak a kereskedelem, hanem mind a gazdasági, mind a társadalmi-közösségi, mind a kulturális-szellemi életben meghatározó szerepet játszottak, nagyban hozzájárulva Szigetvár fejlődéséhez a település életének minden területén. Most, hogy ezen szerepük ismét előbukkant a feledés homályából, már mutatkozik valami esély arra, hogy a szigetvári zsidóság emlékezete újra élővé válhasson, története pedig megismerhető legyen a következő nemzedékek számára.

Lezárás dátuma: 2023. 01. 10.

Felhasznált irodalom

Borjádi Balázs 2021: *Zsidó gyász- és temetkezési szokások a szigetvári temető történetén keresztül*. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Újkortörténeti Tanszék.

Bősze Sándor 2005: A somogyi zsidók egyesületei a dualizmus évtizedeiben. In: Bősze Sándor (szerk.) 2005: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Kaposvár. 119-124.

Bősze Sándor 2006: Mezővárosból község, községből kisváros (1849-1914). In: Bősze Sándor – Ravazdi László – Szita László 2006: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár. 231-258.

Franz Xaver Linzbauer 1859: *Statistik des Medicinal-Standes, der Kranken- und Humanitäts-Anstalten, der Mineralwässer, Bäder, Trink- und Gesundbrunnen von Ungarn*. In Commission bei Wilhelm Braumüller k. k. Hofbuchhandler, Wien. 202. (hozzáférés innen: books.google.com)

Frojimovics Kinga 2008: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest.

Gazda Anikó 1991: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Gözszy Zoltán 2005: A zsidóság Somogy megyei megtelepedésétől 1815-ig. In: Bősze Sándor (szerk.) 2005: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Kaposvár. 9-38.

Gözszy Zoltán 2012: *Szigetvár története a 18. században*. Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár.

Kapronczay József: Ipari és mezőgazdasági nagyüzemek Szigetváron 1945 után. In: Bősze Sándor – Ravazdi László – Szita László 2006: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár. 443-444., 448-449.

Kolics Pál 2017: *Elfelejtett iskolák II*. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár. 92-113.

Körner András 2013: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867-1940*. Corvina, Budapest.

Máthé Éva [szerk.] 2002: *A zsidóság szerepe Veszprém polgárosodásában*. Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém.

Németh Béla 1903: *Szigetvár története*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

Szinnyei József 1899: *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky, Budapest. (Dr. Bresslauer Konrád szócikk, Klein Gyula szócikk; hozzáférés innen: Magyar Elektronikus Könyvtár)

Újvári Péter [szerk.] 1929: Magyar Zsidó Lexikon. (Szigetvár szócikk, 849-850. oldal; hozzáférés innen: Magyar Elektronikus Könyvtár)

Felhasznált források

Térképek

Szigetvár mezőváros Magyarországon. Somogy megye adóhivatal, Szigetvár, 1865. (Magyar Nemzeti Levéltár Kataszteri Gyűjtemény; hozzáférés innen: maps.hungaricana.hu)

Szigetvár Somogy megyei nagyközség térképének kivonata 1883. (Szigetvári Várbaráti Kör gyűjteménye)

Levéltári források

Iparosok és kereskedők összeírásai

Összeírás Szigetvár választóképes iparosairól és kereskedőiről. SML ai. 2943/1869.

SML Szigetvár nk. iratai *Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara illetékköteleseinek lajstroma* 1887.

Soproni Kereskedelmi és Iparkamara költségvetésének lajstromai 1874., 1875., 1876., 1877. évekre. SML Szigetvár nagyközség iratai V. 303.

Szigetvár nagyközség előljárási bizottságának képviselőtestületi jegyzőkönyvei 1882. 40. számú bejegyzés

Cégbíróági iratok

Kaposvári Királyi Törvényszék Cégbíróságának lajstromkönyvei 1876-1949. Egyéni cégek I.-V. kötet; társas cégek I.-XIII. kötet.

Föld és telekkönyvi iratok (V. 303. 9. sorozat 6-10. doboz)

Kataszteri birtokívek 1886-1944. – csak a zsidó tulajdonú házaké

SML V. 303. 65. doboz, 407. sz. kataszteri birtokív – Neumann Lipót háza

Szigetvár nagyközség kataszteri telekkönyve 1883.

Sajtóforrások

A szigetvári hitközség és a rabbi harca. *Somogyvármegye* 1912. május 15. 3.

A szigetvári izr. népiskola. *Egyenlőség* 1886. július 25. 3-4.

Botrány Szigetvárott. *Pécsi Közlöny* 1895. június 20. 2-3.

Budapesti Közlöny 1870. nov. 15. 7901.

Drágasági pótlék a szaklapnak. *Molnárok Lapja* 1918. január 19. 49.

Husmérgezés áldozata. *Pécsi Napló* 1916. jún. 22. 4.;

Kinevezések. *Orvosi Hetilap* 1858. júl. 4. 416.

Központi Értesítő 1876. aug. 25.

Meghalt Fischmann Ármin gőzmalomtulajdonos. *Pécsi Napló* 1936. nov. 28. 5.

Megválasztják a szigetvári kitért rabbi utódját. *Zsidó Néplap*, 1937. február 12. 3. (Borjáti 2021. 15.)

Rabbi-beiktatás Szigetváron. *Pécsi Figyelő* 1898. nov. 25. 3.

Rabbi-beiktatások. *Egyenlőség* 1887. szept. 4. 6.

Rosenthal Ferenc hitközségi és iskolaszéki elnök. *Somogy* 1877. jan. 23. 1. (Zsidóság a Somogy tükrében repertórium 1866-1890.)

Újságcikk az Izraelita Betegsegélyező Egylet hangversenyéről. *Pécsi Figyelő*, 1892. márc. 30. 4.

Újságcikk dr. Goldmann Leó és Fischmann Aranka házasságkötéséről. *Mohács és Vidéke* 1902. márc. 16. 2.

Újságcikk dr. Gyárfás Leó haláláról. *Egyenlőség* 1916. júl. 1. 13.

Újságcikk Kohn Ármin rabbi beiktatásáról. *Egyenlőség* 1889. június 2. 5-6.

Zsidók Szigetvárott a XVIII. században. *Magyar-Zsidó Szemle* 1884. 540-541.

Egyéb források

A Magyar Szent Korona országai területén üzemben lévő távbeszélő-hálózatok előfizetőinek betűsoros névsora 1913. június. Budapesti M. Kir. Posta- és Táviratigazgatóság, Budapest.

Dr. Berend Béla főrabbi emlékiratai. (Szigetvári Várbaráti Kör gyűjteménye)

Kain Ferenc halotti anyakönyvi bejegyzése, 1905. január 16. (familysearch.org)

Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest, 1892. (hungaricana.hu)

Neumann Ferenc: *Jegyzetek a szigetvári cipőgyár fejlődéséről*. (Szigetvári Várbaráti Kör gyűjteménye)

Részlet Konrád Miklós plenáris előadásából az Új eredmények a magyarországi zsidóság kutatásában c. konferencián. Budapest, 2021. szeptember 30.

Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1870. (familysearch.org)

Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1870. (familysearch.org)

Szigetvári izraelita halotti anyakönyvek 1893. (MILEV)

Szomolányi Andrásné visszaemlékezése. (Szigetvári Várbaráti Kör gyűjteménye)